

Erik R. Wolf: Európa és a történelem nélküli népek

Fordította Makai György, lektorálta Sárkány Mihály. Akadémiai Kiadó, Osiris-Századvég Kiadó. Budapest, 1995, 498 old.

A szerző az amerikai kulturális-történeli antropológia egyik ismert képviselője, aki jelen művében a koraujkori-újkori Európa és az Európán kívüli világ „hálóvá” szövődő tartós összefonódását vizsgálja. A könyv, melynek első változata 1981-ben készült el, az 1970–80-as éveknek a marxizmus által erősen befolyásolt szemléletét tükrözi. A kritikák hatására a vaskos kötetet Wolf átdolgozta, és 1990-ben a Kaliforniai Egyetem Kiadónál ismét megjelentette. Ezen változat magyar nyelvű fordítását veheti kezébe az olvasó.

Az első rész (*Kapcsolódások*) bevezetőjében a szerző hangsúlyozza, hogy nemzeti helyett globális történelmet kíván írni, mivel a társadalmak nem egymástól elszigetelten, hanem egymással szoros kölcsönhatásban alakították múltjukat. A XVI. századtól — ekkor kezdett Európa tartós kapcsolatokat kiépíteni a világ többi részével — az emberiség egyre inkább „egy világban” él, melynek történetét felszabdalva nem lehet megérteni. Az eddigi felszabdalt értelmezésért a társadalomtudományok is felelősek. Noha igen jelentős kutatási eredményeket értek el, eddig mégsem alkottak egységes embertudományt. Wolf részben K. Marxhoz, mint az embertudomány egyik átfogó művelőjéhez, részben A. G. Frank és Wallerstein felfogásához nyúl vissza. Az utóbbiaktól a fejlődés és elmaradottság, valamint a munkamegosztás világméretűvé válásának gondolatát emeli ki. Frank és Wallerstein azonban elhanyagolta a periféria társadalmainak vizsgálatát, pedig a XVI–XIX. századi európai expanzió átalakító hatása itt fogható ki ténylegesen.

Az első rész második fejezete *A világ 1400 körül* címet viseli, jelezve, hogy a szerző a nagy földrajzi felfedezések előtti világról kíván körképet adni. Az Európán kívüli Óvilág (Ázsia és Afrika) társadalmi sem éltek „történelem nélküli” állapotban, hanem megvolt a maguk belső mozgása és egymásra való hatása. Az Óvilágtól csupán Amerika indián civilizációi éltek elzártan, azonban Amerikán belül ezen civilizációk is kölcsönhatásban álltak.

A sokféle, egymás sorsát befolyásoló társadalmi berendezkedések értelmezését Wolf a termelési mód marxi fogalmának keretében végzi el. Az eredeti marxi sémákat azonban nem fogadja el kritikátlanul, de a termelési mód kategória alkalmazását rendkívül fontosnak tartja. Úgy véli, hogy ezen keresztül lehet a legjobban érzékeltetni a társadalmi rendszerek közötti és a rendszeren belüli kapcsolatokat, változásokat.

Mivel a kötet középpontjában a születő kapitalizmus Európán kívüli elterjedése áll, először a tőkés termelési mód elemzésére kerül sor. Jellegzetességeiből a szerző azt emeli ki, hogy az európai születésű kapitalizmus más termelési módokba is behatolt, s önmagától igen eltérő tőkés viszonyokat alakított ki. Az európai kapitalizmussal egyidőben két nagy termelési mód létezett a világban: az adóztató és a rokonelvű. Mindkettőnek több variánsa létezett. Az adóztató termelési módba Wolf a marxi feudális és ázsiai rendszereket vonja össze, mivel úgy véli, hogy eltérő jellegük ellenére közös vonásaik a meghatározóak. Ezek közül a legfontosabb

az, hogy a társadalmak által megtermelt fölösleget valamilyen hatalmi mechanizmus sajátítja el, többé-kevésbé kényszer útján. A fölösleg elosztása viszont sokféleképpen történhet. Legtöbb adóztató rendszerben kereskedelmi mechanizmusok is kapcsolódnak hozzá. A kereskedőrétegek az egyes rendszerekben igen eltérő szerepet játszottak. Csak a középkori Európa adóztató termelési módjában tudtak a kereskedők viszonylag független vállalkozói pozíciókat kiépíteni a politikai hatalommal szemben. Nem véletlen, hogy Európa lett a kapitalizmus bölcsője.

A másik nagy rendszer a felfedezések korában a rokonelvű termelési mód. A kere-tében élő népeket a szakirodalom gyakran a primitív jelzővel illeti, melyeket a rokonsá-gi-vérségi kapcsolatok tartanak össze. Olyan termelési mód, melyben a javak elosztása és a politikai hatalom gyakorlása a rokon-élvűség alapján történik. A rokonságra épülő társadalmi együttések sem statikusak, képe-sek a változásra és a külső hatások befogadá-sára. Belső rendjüket nem valamiféle egyen-lőség, hanem erős hierarchia, a rokonsági arisztokrácia uralma jellemzi.

A szerző az elemzés végén leszögezi, hogy a termelési módok csupán fontos elmé-leti konstrukciók, melyekkel nem lehet ki-merítően megmagyarázni a társadalmak tí-pusait, viszont segítenek az európai és az Európán kívüli világ kapcsolatainak elem-zésében. A világ bemutatása Európával zá-rul. *Európa — a terjeszkedés előjátéka* című fejezet azokat a tényezőket (kereskedelem, államfejlődés stb.) vizsgálja, amelyek hozzá-járultak Európa sikeres expanziójához. Be-mutatásra kerülnek a gyarmatosításban ve-zető szerepet játszó államok. Hangsúlyt nyer, hogy a terjeszkedés nem csupán egy-egy állam vagy régió belső viszonyaiból fakadt, hanem az Európán belüli kapcsolatokból is. Az Ibériai-félsziget a XV–XVI. században jelentős itáliai és délnémet impulzust kapott. A XVII–XVIII. században Anglia felemel-kedéséhez a hollandok járultak hozzá.

A második rész (*Hajsz a gazdaságért*) az európai terjeszkedés folyamatával és a ki-

alakuló tartós kölcsönhatásokkal foglal-kozik. Elsőként Közép- és Dél-Amerika meg-hódításáról, az indián civilizációk elpusztí-tásáról olvashatunk. Az Újvilág a XVI. szá-zadban és a XVII. század első felében döntő-en ezüsttermelésével gyakorolt hatást Euró-pára. Az egyéb termékek (cukor, gyapot, bíbor, kakaó, indigó stb.) csak a XVII. század végétől váltak meghatározóakká. A spanyol korona a viszonylag gyors hódítást követően nagy erőfeszítéssel tudott csak berendez-kegni. A XVI–XVII. században az állam mindent ellenőrzött, különösen a munka-erőfelhasználást és a kereskedelmet. A föld-magántulajdon is csak a XVIII. században szilárdult meg. A megmaradt indián közös-ségeket a spanyol gyarmatosítók ujjászervezték, s a közösségek közvetlen irányítói az indián előkelőségek lettek. Az indián alatt-valók és a spanyol rendszer összekapcsoló-dását a kereszténység elterjesztése is siettet-te. A XVII. századtól fokozódó rabszolga-behozatal és a gyarmati rendszer konszoli-dációja — különösen a közép-amerikai szigetekben — a népesség az etnikumok (spanyol, egyéb európai, indián, néger és ezek keverékei) konglomerátumává tette.

A könyv külön fejezetet szentel az észak-amerikai kontinens XVII. századtól fellendülő prémkereskedelmének, mint amely tartós viszonyt létesített az Újvilág és Európa között. Az indiánokkal való cserekereskedelemben az angolok, franciák és a hollandok vetélkedtek egymással, s ez átplántálódott az indián törzsekre is. Az indián társadalmakat átalakította a kereskedelmi kapcsolat, nagy részüket pusztította, s csak a szerencsés törzseknek biztosított megélhetést.

A XVII. század végétől, az ültetvényes gazdálkodás elterjedésével a rabszolgakeres-kelem és az ültetvényes termékek európai behozatala egyre jelentősebb üzletté vált. Az atlanti háromszögkereskedelem (Európa–Amerika–Afrika) forgalma azonban még a XVIII. század végén is elmaradt az Európán belüli kereskedelem mögött. A rabszolga-kereskedelmet meglepően könnyen tudta Eu-rópa kiépíteni, mert a nyugat-afrikai államok

és törzsek jelentős együttműködési készséget tanúsítottak. Afrikában a javak és a munka-erő kereskedelme korábban sem volt ismeretlen. A rabszolgaexport növekedése meg-változtatta Nyugat- (Aranypart, Rabszolga-part, Niger-delta) és Közép-Afrika (Kongó, Angola) társadalmi-politikai berendezkedését. A rabszolgák fejében a régió többnyire tűzfegyvereket vásárolt, az így kialakuló ke-reskedelmi rendszer az asanti királyság és Benin felemelkedése mellett új államokat (Oyo királyság, Dahomey) és városállamo-kat (Niger-deltájában) hívott életre.

A következő fejezet a felfedezéseket kö-vetően Európa és Ázsia között kialakuló új kapcsolatrendszer történetéről szól. A minőségi új az ázsiai kereskedelembe való széles körű európai betagozódás volt. Annyira azonban a XIX. századig nem tudták uralni, mint az amerikai és az afrikait. Az ázsiai kereskedelem átalakításában Portugália volt az úttörő, de Hollandia, Anglia és részben Franciaország lett a fő haszonélvező. A XVII. században a Holland Kelet-Indiai Tár-saság minden európai vetélytársnál erősb-nek bizonyult. Délkelet-Ázsiában gyarmato-kat szerezve — Malukut és Jávat — teljesen átformálta a kereskedelmet. Az Angol Kelet-Indiai Társaság és az angol magánkereske-dők — állami segédlettel — a XVII. század végétől kezdték indiai hódításukat. A XVIII. század második felében a francia konkuren-cia leverésével egyedül maradtak az indiai szubkontinensen. Angliának sikerült először egy nagy ázsiai civilizációba behatolnia és gyarmatosítania. A Bengáliából kiinduló an-gol gyarmatosítás a XIX. század folyamán átformálta Indiát, mely egyúttal a Kínába való behatolás hátszaga is lett. Kína gyarmatosítása azonban nem volt lehetséges, csu-pán előnyös kereskedelmi kapcsolatokra le-hetett kényszeríteni. India az angol birodalom kulcsfontosságú gyarmata lett: itt egyen-lődött ki — a Kínával folytatott kereskedel-men keresztül — az angol kereskedelmi de-ficit jó része. India tette lehetővé Anglia számára a világméretű szabadkereskedelmet. Ez áttételesen a többi európai ipari országnak

is kedvezett, hisz Anglia tudott tőlük vá-sárolni.

A könyv harmadik részében (*A kapita-lizmus*) Wolf a XIX. századi tőkés berendez-kezés expanziójával foglalkozik. Először az ipari forradalom kibontakozását és követ-kezményeit veszi szemügyre. Az ipari kapi-talizmust is csak az európai rendszerek vol-tak képesek kitermelni magukból, így csak innét indulhatott hódító útjára. Különösen az angol iparosodásnak és hatásának szentel te-ret a szerző. A textilipar forradalmasodása az egész világgazdaságra kihatott. Az USA déli részén intenzív ültetvényes gazdálkodást (gyapot) fejlesztett ki, s fellendítette New York kereskedelmét is. Az angol iparosodás, mindenekelőtt a világpiacon keresztül, hoz-zájárult az amerikai ipari forradalom kibon-takozásához. Anglia plántálta át Indiába is a modern ipart: Bombay az ázsiai nagyipar első központja volt, melynek az a funkció ju-tott, hogy a pamutárúkat Kínába exportálja.

Az ipari kapitalizmus kebelezte be tény-legesen az egész világot, magába építve más termelési módokat is. A XIX. században sokféle, bonyolult kapcsolódás született a kapitalizmus és más rendszerek között. A szerző szerint A. G. Frank és I. Wallerstein túlságosan csak az elsajátítás folyamatát emelte ki, lebecsülve az egyes termelési mó-dok szerepét a világrendszer formálásában. Wolf úgy véli, hogy a tőkés termelési mód ténylegesen csak a XIX. században keletke-zett. Világpiaci méretekben csak ekkor ren-delődött a tőke érdekei alá a munkaerő és a termelési eszköz. A modern kapitalizmus terjeszkedésének egyik döntő ösztönzője-kényszerítője a válság volt. A profitráta kriti-kus mérvű csökkenése, az értéktöbblet reali-zálásának elmaradása, vagyis a válság csak expanzióval volt leküzdhető.

Az ipari kapitalizmus lényeges jegyév é vált, hogy a tőke mellett az árúk (termékek, munkaerő) is világméretű mozgásba lendül-tek. A világpiac a javak és a munkaerő adás-vételével társadalmi viszonyokat is közvetít-tett, mivel az árúk hordozták eredetüket. A világpiac egyben a fellendülés és a válság

közvetítője is volt. A XIX. század konjunkturális és dekonjunkturális hullámokból állt. Wolf az ún. Nagy Visszaesésnek (1873–1895) tulajdonít különös jelentőséget: ekkor kezdődött a brit hegemónia válsága és más ipari hatalmak felemelkedése, s ekkor bontakozott ki a mezőgazdasági termékek világméretű konkurenciája. A szerző jelentős teret szentel a kulcsfontosságú agrártermékek világpiacon mozgásának, ezen keresztül bemutatja az előállítás feltételeit, társadalmi viszonyait is. Például az ültetvényes gazdálkodásban a XIX. század folyamán a rabszolgamunkát a bérmunka váltotta fel. Ez azonban az ültetvényesek régi rétegének felbomlásával járt, s az ültetvények nagy része forgalmazó társaságok kezébe került. A másik példának az amerikai búza térhódítását lehet említeni, mely az európainál jóval alacsonyabb előállítási költségeknek és az olcsóvá váló tengeri szállításnak volt köszönhető.

Az ipari kapitalizmusban a kereskedelem elveszítette eddigi autonómiáját, mert a profitrátát nemcsak a régiók közötti árkülönbségek, hanem maguk a termelési folyamatok is alakították. Így a „történelem nélküli népek” monokultúras termékekkel, nyersanyagaikkal bekerültek abba a gazdasági világrendszerbe, mely a természeti erőforrásokat alávetette a tőkefelhalmozás céljainak. Ez nem jelentette azt, hogy az afrikai, ázsiai és latin-amerikai társadalmak minden termelő szervezete kapitalista jellegűvé vált. A világ-gazdaság tőkés és nem tőkés viszonyok tagolt rendszerévé vált, melynek törvényeit a tőke érdekei diktálták.

A harmadik rész zárófejezete a munkaerő szerepét jelleget elemzi. A munkaerő-igény világméretű megnövekedésével nem egy, hanem sok munkásosztály keletkezett. A munkaerő igen eltérő feltételekkel, szakisme-

rettel és társadalmi eredettel került piacra. Jégeit nem csupán a bérvizonyok határozták meg, hanem azok a társadalmi körülmények is, amelyekből származott, s amelyekbe bekerült. Például az angliai munkásság és a délkelet-ázsiai kínai „vendégmunkásság” között nem sok lényegi közös vonás állapítható meg.

A munkaerő „hosszú menetelésének”, vagyis eredeti körülményeiből a bérmunkaviszonyba kerülésének három nagy hulláma volt. Az első nagy vándorlási hullám az európai nemzetgazdaságokon belül zajlott le, átalakítva a társadalmi és a települési szerkezetet. A második hullám az USA-ba való kivándorlás, mely az USA felemelkedésének kulcsa volt. A népességmozgás harmadik változata a trópusok–szubtrópusok bányáiba és ültetvényeire irányult. Ezen régiókban a munkaerőnek sajátos hierarchiája, etnikai, nyelvi és kulturális egyvelege született. Dél-Afrikában például a bányákban a szakképzett munkát fehérek, a segédmunkát rezervátumokba tömörített, félig kötött néger munkások végezték, az ültetvényeken pedig indiaiak dolgoztak. Singapurban angol–kínai–maláj–indiai munkaerő-hierarchia alakult ki.

A kötet utószavában Wolf visszatér indító gondolatához, mely szerint a világ múltját egységes egészként is kell szemlélni, mert a modern korra a Föld társadalmi sűrű, hálószerű kapcsolatba kerültek egymással. A nyugati világ vezető szerepe azonban nem jelentette azt, hogy az Európán kívüli „történelem nélküli népek” egyszerű áldozatai és passzív résztvevői voltak csupán az új világrendszer születésének. A modern tőkés világgazdaság nélkülözhetetlen szereplői voltak, nélkülük nem születhetett meg a rendszer.

Papp Imre